

УДК 351.746.1:94(477) «1921/1950»
DOI

Т. В. Вронська

ORCID: 0000-0001-7762-5461

Воєнно-дипломатична академія ім. Є. Березняка (Київ, Україна)

С. П. Лясковська

ORCID: 0000-0002-1394-639

Національна академія Служби безпеки України

T. Vronska

Ye. Berezniak Military Diplomatic Academy

S. Liaskovska

National Academy of Security Service of Ukraine

ІНСТИТУТ ПРАКТИКАНТІВ У КАДРОВІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ (1920–1940-ВІ РР.)

Institute of Trainees in Soviet Intelligence Services Personnel Policy (20– 40's of the 20th Cent.)

У статті досліджуються особливості функціонування інституту практикантів у загальній системі підготовки кадрів для радянських органів державної безпеки у 1920-ті — 1940-ві рр. Розкриваються причини його виникнення та еволюція, зокрема в роки НЕПу, Великого терору, Другої Світової війни. Аналізується феномен формування працівника державної безпеки в «польових умовах» — у надрах практичних підрозділів ОДПУ — НКВС — НКДБ, місце прищевидшеного відомчого «лікнепу» в професійних ліфтах багатьох відомих діячів розвідки й контррозвідки СРСР.

Ключові слова: радянські спецслужби, розвідка, контррозвідка, кадри, професійний вишкіл, чекістське навчання, практикант, стажист, наставник.

The article examines the institute of trainees — a hitherto unknown segment of the personnel training which used to be a source of replenishment of intelligence and counterintelligence in the 1920–1940's. The analysis of this component of personnel training allows to include a new concept in the scientific thesaurus, as well as to expand the general idea of the backstage components of corporate life of a closed and classified system, and, finally, to better understand the policy and basic principles of totalitarian regime. The purpose of the article is to study the phenomenon of a state security officer formation through the system of practical training / apprenticeship within the units of the Soviet intelligence services. The research objectives are to analyze the reasons for the emergence, evolution and use in daily work of the trainees / apprentices who were selected among various layers of the Soviet society on the principle of political loyalty. The research methodology combines the tools of historical and legal analysis with social anthropological approaches. The scientific novelty of the work involves not only revealing one of the most important components of state security officers' professional training process, but also understanding the basic criteria for training perpetrators of terror initiated by the Bolsheviks. The research of the principles that determined the selection, training, placement and rotation of state security personnel provides a better understanding of the mechanisms of terror management used by the party leadership. The authors conclude that various types of educational activities were determined by the policy of the totalitarian regime and the tasks performed by the Soviet intelligence services. In the absence of continuous professional

training, the institute of trainees occupied an important place in the training system. However, this system was experimental by its nature. Apprenticeship was reorganized from time to time depending on the situation. The institute of trainees became an important step in professional growth for many well-known leaders of Soviet intelligence and counterintelligence. The main argument for admission to their ranks was not professionalism, knowledge of the basics of operational work, but loyalty to the regime, belonging to the Communist Party and cruelty to people.

Keywords: Soviet intelligence services, intelligence, counterintelligence, personnel, professional training, Chekist (security officer) training, trainee, apprentice, mentor.

Досліджувати радянський комуністичний режим неможливо без розуміння місця, яке посідали в його становленні та функціонуванні каральні органи. Терор, котрий ініціювали більшовики, потребував виконавців, які б реалізовували задум політичної верхівки. Вивчення принципів добору, підготовки, розстановки та ротації кадрів органів держбезпеки дає змогу краще зрозуміти механізми управління терором, які використовувала партійна верхівка для зміцнення своєї влади та встановлення тотального контролю над суспільством. Незважаючи на досить велику кількість праць з історії радянських спецслужб, ця проблема досі належить до категорії маловивчених. Залишається чимало тематичних лакун, які не потрапили до кола наукових інтересів дослідників. Зокрема, в студіюванні кадрової складової функціонування органів державної безпеки основна увага зосереджувалася на біографічних дослідженнях (Васильєв, В. & Подкур, Р. 2017; Велидов, А. С. 1975; Зданович, А. А. 2008; Колпакиди, А. И. & Серяков, М. Л. 2002; Плеханов, А. М. 1989; Плеханов, А. М. 2006; Золотарьов, В. 2009; Юнге, М. & Виола, Л. & Россман, Дж., сост. 2017). Тим часом система підготовки кадрів, від якої залежала ефективність радянських спецслужб, донині представлена лише поодинокими публікаціями (Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2013; Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2014). Про існування в цій системі інституту практикантів, через який пройшли професійний вишкіл чимало відомих чекістів, знає лише вузьке коло спеціалістів, позаяк публікацій на цю тему на пострадянському просторі до сьогодні не представлено.

Метою статті є вивчення феномену формування працівника державної безпеки через практику/стажування в лінійних підрозділах радянських

спецслужб. Зумовлені метою дослідницькі завдання полягають у розгорнутому аналізі причин виникнення, еволюції та застосування в повсякденній роботі служб державної безпеки практикантів/стажерів, підібраних серед різних верств радянського соціуму за принципом політичної лояльності.

Методологія дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу та соціальної антропології.

Завдяки використанню окремих сюжетів із низки опублікованих праць з історії радянських спецслужб, введенню в дослідницьке коло джерел різного походження, зокрема з державних і відомчих архівів, створено передумови для комплексного аналізу виникнення та функціонування інституту практикантів в органах державної безпеки радянської України.

Проблема комплектування особового складу залишалася найскладнішим завданням радянських спецслужб протягом усього періоду їхнього існування. Якщо в перші роки існування більшовицької держави найпершим нагальним завданням чекістської верхівки було «навчити правильно писати і висловлювати свої думки» нові кадри (Велидов, А. С. 1967, с. 59), то вже пізніше ставилася більш амбітна мета — ліквідувати юридичну безграмотність, прищепити навички оперативно-розшукової діяльності, слідства тощо. Хоча кожне з цих завдань поступалося ідейній загартованості, відданості справі «революції/соціалізму/комунізму», а також належності до лав більшовицької/комуністичної партії.

Чинна у 1920-ті рр. система підготовки кадрів* не давала підстав сподіватися на приплив достатньо кваліфікованого поповнення.

За відсутності базових спеціальних навчальних закладів у радянській Україні майбутні чекісти отримували уявлення про специфіку майбутньої роботи й первинні професійні навички здебільшого в лавах збройних сил і

* Перші фахові «лікнепи» (трижнівні курси) у більшовицькій державі за ініціативою верхівки ВЧК було започатковано у квітні 1918 р. Їхня мета полягала у підготовці працівників для роботи в надзвичайних комісіях на посадах начальників відділів, слідчих, комісарів, розвідників і «організаторів-інструкторів». Низька пропускна спроможність курсів від 100 до 200 осіб (1919 р. — двомісячні, 1921 р. — тримісячні; 1922 р. — шестимісячні) не вирішувала кадрової проблеми в органах державної безпеки.

спеціальних воєнізованих формуваннях. Лише одиниці потрапили на навчання до освітянських осередків, де готували прикордонників, контррозвідників, розвідників та інших фахівців для органів держбезпеки.

Кадри для радянських спецслужб готувались у явочному порядку й поза курсами та школами — через проходження відповідної практики в лінійних підрозділах за профілем майбутньої роботи. Але подібна самодіяльність у радянській державі, навіть конструктивна, не заохочувалася. Тому керівництво органів держбезпеки, зваживши на можливі позитивні наслідки від такого вишколу, вирішило піти звичним бюрократичним шляхом — отримати «благословення» від політичної верхівки держави.

У травні 1925 р. адміністративно-організаційна комісія на нараді повноважних представників Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР ухвалила звернутися до вищих партійних органів, аби вони санкціонували створення інституту практикантів у системі органів держбезпеки. В підсумковій резолюції згаданого зібрання зафіксували пропозицію: «Створити кадр практикантів при Повноважних представництвах [ПП] та Губвідділах з розрахунку 5–10 [осіб] для ПП и 1–2 — для губвідділів» (Зданович, А. А. 2008, с. 50). Одночасно рекомендувалося запровадити ще й шестимісячне стажування для новоприбулих працівників.

Услід за союзним відомством взялося вирішувати кадрову проблему подібним шляхом і республіканське. Щоправда, з огляду на брак будь-яких спеціалізованих освітянських інституцій, було порушено питання й у ширшому контексті — через створення мережі відповідних закладів у республіці. Цю проблему на закритій частині засідання ЦК КП(б)У 10 червня 1925 р. озвучив голова Державного політичного управління (ДПУ) УСРР В. Балицький. Але його пропозицію організувати профільні фахові чекістські школи та курси було реалізовано значно пізніше — майже через 10 років. А тоді політбюро ЦК КП(б)У вирішило обмежитися залученням до роботи в органах державної безпеки випускників вищих навчальних закладів і

робфаків³⁴⁵.

Невдовзі — у липні 1925 р. — добір та налагодження професійної підготовки оперативних працівників місцевих підрозділів знову обговорювали вже на з'їзді керівників Державного політичного управління УСРР. На цьому зібранні (тоді ще безрезультатно. — *Авт.*) дебатували пропозицію щодо відкриття при територіальних відділах ДПУ курсів із теоретичної та практичної підготовки працівників держбезпеки. Обмірковували також створення так званого «інституту практикантів з підготовки особового складу ДПУ». Йшлося не про спеціальний навчальний заклад, а про систему підготовки кадрів через прикріплення до відповідних відділів ДПУ осіб, підібраних у лавах військ ДПУ, із демобілізованих політпрацівників Червоної армії, колишніх працівників органів державної безпеки, які за різних обставин залишили службу, а також членів партії, яких планували делегувати на навчання «для практичного ознайомлення з чекістською роботою». Перелічені особи мали прослухати курси лекцій з історії, організації та завдань органів НК — ДПУ, методів їхньої роботи. Згадана «практика» планувалася як безперервний тримісячний цикл комплексного навчання з подальшим зарахуванням тих, хто як слід зарекомендує себе, до місцевих підрозділів.

На з'їзді було задекларовано пропозицію підвищувати кваліфікацію вже чинних працівників. Це планували робити через мережу чекістської перепідготовки, яка мала відбуватися три місяці на базі відповідних практичних підрозділів під безпосереднім керівництвом начальства та спеціально призначених для контролю уповноважених³⁴⁶.

Формальне закріплення інституту практикантів відбулося 2 жовтня 1925 р. Того дня вийшов наказ ОДПУ №234/112, який регламентував таку

³⁴⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 1. Протокол закрытого заседания Политбюро ЦК КП(б)У от 26 июня 1925 г. Доклад о работе ГПУ (В. Балицкий) Арк. 62.

³⁴⁶ Галузевий державний архів СБ України (ГДА СБ України). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 373. Резолюции съезда начальников органов ГПУ УССР. По вопросу об организации Института Практикантов по подготовке личного состава ГПУ, 1925 г. Арк. 22 зв.

форму підготовки й укомплектування органів державної безпеки³⁴⁷. Кількість посад «чекіст-практикант», уведених восени 1925 р. до штатів постійного складу загально адміністративних частин ПП ОДПУ і ДПУ союзних республік спочатку був дуже незначний: у повноважних представництвах ОДПУ було передбачено лише 106 посад практикантів. Щорічне поповнення союзного відомства цією категорією становило 200 осіб³⁴⁸. По ДПУ УСРР — усього десять осіб (Плеханов А. М. 1989, с. 49).

Здекларовані на папері плани почали реалізовувати вже з 1926 р. Чинний о тій порі порядок зарахування до постійного складу органів державної безпеки передбачав двотижневий випробувальний термін для осіб, яких республіканські та місцеві партійні органи направляли в розпорядження повноважних представництв. Те саме стосувалося молодих комуністів, які закінчили вищі навчальні заклади, хоча таких були одиниці. Претендентів у практиканти обов'язково узгоджували з начальниками відповідних відділів ОДПУ³⁴⁹.

Отже, до практикантів органів державної безпеки потрапляли не з власної волі чи бажання, а за «путівками» партійних чи комсомольських органів. Їхньої згоди особливо не питали. Якщо вже отримали «запрошення», то мусили з'явитися на службу.

Щоб укорінити інститут практикантів, у 1926–1929 рр. по СРСР провели сім наборів кандидатів для служби в органах держбезпеки³⁵⁰. Проте не виключено, що їх реальна кількість була набагато більшою, а з плином часу неухильно зростала. Про це свідчать рядки з біографій працівників республіканських карально-репресивних органів.

Впадає в око, що офіційно встановленого шестимісячного терміну

³⁴⁷ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 9401. Оп. 2. Спр. 49. Приказ ОГПУ № 234/112 от 2 октября 1925 г. «О подборе и укомплектовании кадрами органы ОГПУ». Арк. 12.

³⁴⁸ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 9401. Оп. 2. Спр. 49. Приказ ОГПУ № 234/112 от 2 октября 1925 г. «О подборе и укомплектовании кадрами органы ОГПУ». Арк. 12.

³⁴⁹ ГДА СБ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 373. Резолюции съезда начальников органов ГПУ УССР. По вопросу об организации Института Практикантов по подготовке личного состава ГПУ, 1925 г. Арк. 23.

³⁵⁰ О повышении квалификации и качества работы чекистов в 1923–1930 гг. // Самые секретные службы России. URL: <https://cutt.ly/CY1Zbf6>

практики в різних «лінійних» підрозділах ОДПУ/НКВС зазвичай не дотримувались. У документах, біографічних довідках, як і в окремих працях, згадуються різні відтинки часу: від трьох до шести, іноді — восьми місяців, навіть понад рік. Тривалість практики залежала й від профілю підрозділу. Якщо це був відділ, де вимагалось оволодіти специфічними знаннями шифрувальника чи криміналіста, то термін навчання на «виробництві» був тривалішим, ніж в інших оперативних структурах.

Після закінчення такої практики атестаційні комісії відповідних регіональних підрозділів перевіряли рівень професійних знань, після чого ухвалювали рішення про доцільність використання тієї чи іншої особи на посадах уповноважених або їхніх помічників.

Прикріплені до підрозділів особи, окрім набуття суто фахових знань і навичок агентурно-оперативної роботи на певній ділянці, зобов'язані були оволодіти всіма рішеннями вищих партійних органів з різноманітних соціально-політичних питань, аби «правильно» орієнтуватись у поточній політичній ситуації. Якщо остання вимога, зважаючи на призначення органів державної безпеки, не дивує, то припис для практикантів належно опанувати «чинним законодавством, передусім кримінальним і кримінально-процесуальним» (Зданович, А. А. 2008, с. 50) видається блюзнірством. Адже навіть у період «відлиги» після років Великого терору саме керівництво НКВС констатувало, що його підлеглі зовсім не знають кодифікованого кримінального законодавства. Про це, окрім іншого, йшлося у наказі НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. (Степашин, С. В., ред. кол. 1995, с. 15–20). Новопризначений нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія у 16-му пункті цієї директиви вимагав «забезпечити весь склад оперативних працівників НКВС центрального апарату та на місцях екземпляром кримінальних і кримінально-процесуальних кодексів» (Степашин, С. В., ред. кол. 1995, с. 19).

Набувати оперативного досвіду тому чи іншому практиканту мав допомагати досвідчений працівник конкретного підрозділу, до якого стажист

«прикріплювався». Зважаючи на персональний склад тогочасних органів державної безпеки, загальну концепцію добору кадрів до ОДПУ–НКВС, можна зрозуміти, що й самі наставники були здебільшого малоосвіченими, але палали ненавистю до «класових ворогів» і сповідували принцип революційної доцільності.

Досить відверто з про це висловився в праці «По тонкому льду» колишній військовий розвідник Георгій Брянцев. Описуючи обставини приходу на службу одного зі своїх колег, він переповідав: «Став чекістом у 1924 р. Мій перший начальник [...] міг ставити на документах лише свій підпис, а його резолюції ми писали під диктовку. Але ми вчилися у нього, а він учився у нас» (Брянцев, Г. 2006).

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. деякі майбутні керівники радянських органів державної безпеки почали службове сходження саме через інститут практикантів.

У лютому 1928 р. на посаді практикант-помічник уповноваженого секретного відділу республіканського ДПУ опинився й уродженець Харківської губ. Василь Сергієнко (1903–1982), який згодом — 1941 р. — очолив наркомат внутрішніх справ УРСР. Майбутній нарком був практикантом рік і два місяці — до квітня 1929 р., після чого працював на різних посадах у регіональних підрозділах органів держбезпеки (Петров, Н. В. & Скоркин, К. В. 1999, с. 378–379).

У січні 1932 р. практикантом до Економічного відділу повноважного представництва ОДПУ по Московській обл. зарахували майбутнього міністра держбезпеки СРСР Віктора Абакумова (1908–1954). Перед тим він служив санітаром у 2-й Московській бригаді частин особливого призначення (1921–1921 рр.). Вступ до комсомолу й подальша керівна робота в цій політичній молодіжній організації (1931–1932 рр. — завідувач відділом Замоскворецького райкому комсомолу) стали передумовами його переходу на службу в органи держбезпеки. Після річного перебування в статусі практиканта В. Абакумова атестували так: «Активний та старанний, працює

інтенсивно. Орієнтується швидко. Кругозір розвинений, але потребується подальша робота з розширення суспільно-політичних знань» (Смыслов, О. 2012, с. 41). Як швидко розширила згадані «знання» ця особа, залишається «за кадром», але відомо, що він брав активну участь у масових репресіях, зокрема й у післявоєнний період, коли розпочалася нова хвиля сталінського терору.

Йосип Никитинський (1905–1974), який від квітня 1939 р. до жовтня 1947 р. очолював Головне архівне управління НКВС-МВС СРСР, теж розпочав кар'єру в наркоматі внутрішніх справ 1929 р. з посади практиканта повноважного представництва ОДПУ по Північному краю. А передували цьому, як і в більшості таких, як він, робота в комсомолі (1922–1927 рр.) та служба у лавах РСЧА (1927–1928 рр.) (Петров, Н. В. & Скоркин, К. В. 1999, с. 316).

Посада практиканта стала трампліном і в кар'єрі майбутнього начальника секретно-політичного відділу УНКВС Ворошиловградської обл. Миколи Соколова (1905–1942). На цю посаду він потрапив, пройшовши робітничий шлях і роботу в комсомолі (1924–1927 рр.) та відслуживши три роки (1927–1930 рр.) у прикордонних військах.

Уродженець Чернігова колишній електромонтер Леонід Іткін (1906–1985) після навчання в Харківській партшколі та роботи на посаді секретаря комітету комсомолу трудкомуни ім. Дзержинського в червні 1932 р. був зарахований на посаду практиканта-помічника уповноваженого ДПУ УСРР. Після шестимісячної служби в Кам'янець-Подільському прикордонному загоні його без будь-якої профільної підготовки перевели на роботу до Економічного управління ДПУ. Потому він послідовно просувався щаблями цього підрозділу органів державної безпеки (Петров, Н. В. 2010, с. 429).

Такі, як Леонід Іткін, котрі не мали ніяких базових знань, переважали серед практикантів. Утім, траплялись і достатньо освічені люди. Вони становили особливу цінність для розвідки.

Так, з дипломом Інституту радянського права на місце штатного практиканта Особливого відділу ОДПУ СРСР у серпні 1932 р. був зарахований

уродженець Кременчука Гірш Карпель (1908–1993). У 1933–1934 рр. служив на найнижчих посадах у контррозвідці. Різкий поворот у його кар'єрі стався після річного навчання в Інституті підготовки дипломатичних і консульських співробітників Наркомату іноземних справ СРСР (1934–1935 рр.). Колишнього практиканта, який володів кількома іноземними мовами, перевели до Іноземного відділу (зовнішня розвідка) Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР³⁵¹.

У першій половині 1930-х рр. — іще до старту Великого терору — практикантів-початківців неодноразово призначали в команди для виконання смертних вироків. За словами російського історика О. Теплякова, в грудні 1933 р. чекіст-практикант Ленінськ-Кузнецького міськвідділу ОДПУ Микола Шеїн, який через 10 років зайняв посаду начальника одного з райвідділів НКВС, мінімум двічі входив до розстрільної групи міськвідділу. Іноді участь новобранців у масових стратах використовували як спосіб «оглядин» перед остаточним зарахуванням до штату (Тепляков, А. 2006).

Вбивство С. Кірова спричинило гостру критику наркомату внутрішніх справ. Майбутній нарком НКВС СРСР М. Єжов 23 січня 1935 р. у листі до Й. Сталіна, ретельно проаналізувавши стан справ у відомстві, зауважив, що щоденна робота багато в чому залежить від професійного рівня виконавців. А ті, на його переконання, здебільшого були малоосвіченими й некультурними особами, які зневажливо ставилися до набуття знань загалом, не знали законів і процедурних тонкощів ведення слідства зокрема (Петров, Н. & Янсен, М. 2008, с. 232–233).

Фокусуючись на особливостях агентурної роботи, М. Єжов вважав украй недолугою роботу штатних практикантів. Він критикував передоручення цій категорії новобранців вербування агентів: «Керівництво спеціальними інформаторами фактично перебуває в руках штатних практикантів і помічників уповноважених. Якщо взяти до уваги, що штатні

³⁵¹ История Кременчуга, Крюкова-на-Днепре и его окраин. Прибалтийский чекист и разведчик кременчужанин Карпель // Научно-исторический сайт Кременчуга, Крюкова и их окраин. URL: <http://kremenhystory.org.ua/pribaltiyskij-chekist-kremenchuzhanin-karpel/>

практиканти та помічники уповноважених є найнижчими посадовими особами в ЧК, які на 90% виконують технічну роботу, то стане цілком очевидним, наскільки некваліфікованим є керівництво спецосвідомленням» (Петров, Н. & Янсен, М. 2008, с. 32–233).

Отже, довірена особа Й. Сталіна ніяк не критикувала відсутність комплексу навчання цих осіб, а фактично зробила представників найнижчих щаблів у виконавській структурі радянських спецслужб «цапами-відбувайлами».

Не виключено, що думка М. Єжова спонукала ліквідувати посаду практикантів у штатах НКВС. Невдовзі в загальному контексті реформування й «оптимізації» кадрового складу органів держбезпеки інститут практикантів тимчасово припинив існування.

Це рішення, як і загальні вимоги скоротити апарат управління держбезпеки й поліпшити кваліфікацію його працівників, було зафіксоване в циркулярі НКВС СРСР № 55597 «Про перебудову оперативної роботи і роботи з кадрами» від 11 березня 1935 р. У документі зазначалося, що насамперед необхідно: «Підняти кваліфікацію і стиснути апарат УДБ шляхом: а) скасування посад уповноважених, пом[ічників] уповноважених і практикантів у всіх апаратах УДБ (в тому числі й прикор[донній] охороні), за винятком райміськвідділень, оперпунктів ТО (транспортних відділів. — *Авт.*) і неокремих (так в оригіналі. — *Авт.*) пунктів комендатур прикорд[онної] охорони» (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 549).

Після ліквідації посад практикантів найбільш кваліфікованих з них (у разі позитивного рішення атестаційної комісії) призначили помічниками оперуповноважених чи начальників відділень, категорично заборонивши цій категорії вести будь-яку самостійну роботу з агентурою та проводити слідство (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 549–550). Частина звільнених направили навчатися на профільні курси, а згодом і до спеціальних навчальних закладів — новостворених відомчих шкіл.

У згаданому березневому циркулярі вкотре декларувалася вимога

комплектувати органи державної безпеки винятково з «найкращих, партійно-витриманих та всебічно перевірених осіб, вважаючи абсолютно неприйнятною можливість перебування на гласній роботі ГУДБ безпартійного особового складу» (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 550). Перед Управлінням державної безпеки було поставлено завдання перебудувати оперативну діяльність, а відтак і роботу з кадрами: підготовку нового поповнення та перепідготовку вже наявних працівників (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 548–552).

З того часу Центральна школа (ЦШ) НКВС СРСР* сконцентрувалася винятково на перепідготовці оперативного складу УДБ. Решта працівників набувала «спеціальних» знань без відриву від виробництва (на запроваджених 4-годинних заняттях щотижня). Ухилення від навчання, як і несвоєчасне виконання завдань, призводило до адміністративних стягнень та зниження посади. Для керівного складу НКВС і УНКВС, аж до начальника відділів УДБ, передбачалась організація занять зі спеціально прикріпленими до них викладачами (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 551–552). Отже, запроваджувалося своєрідне індивідуальне «репетиторство».

Впоратися з усіма запланованими перетвореннями в кадровій політиці видавалося можливим лише через відповідні зміни у системі відомчої освіти. Тому цілком очікувано влітку 1935 р. з'явилося рішення започаткувати в СРСР мережу територіальних навчальних закладів зі щорічним загальним набором до 2 тис. слухачів. Цю новацію задекларували в наказі НКВС СРСР № 00306 від 10 серпня 1935 р. «Про організацію та комплектування 1 листопада 10 міжкрайових шкіл для підготовки оперативного складу Управління державної безпеки»³⁵².

Вперше за всі роки існування радянської влади створювалася мережа

* Центральна школа (ЦШ) ОДПУ (пізніше — НКВС СРСР) з'явилася 29 травня 1930 р. внаслідок реорганізації Вищих курсів ОДПУ — найбільшого навчального профільного закладу в Москві з підготовки та перепідготовки чекістських кадрів. У березні 1939 р. ЦШ перейменована у Вищу школу НКВС СРСР.

³⁵² Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ЦА ФСБ РФ). Ф. 66. Оп. 1. Спр. 326. Приказ НКВД СССР № 00306 от 10 августа 1935 г. «Об организации и комплектовании 1 ноября 10 межкраевых школ по подготовке оперсостава УГБ». Арк. 380.

спеціальних середніх навчальних закладів у системі органів державної безпеки. На відміну від ЦШ НКВС СРСР, на міжкrajові школи покладалося завдання готувати оперативний склад для заміщення посад помічників оперуповноважених та оперуповноважених апарату ГУДБ районного й міського рівнів. Тобто тих осіб, які раніше мали статус практикантів.

Згаданим наказом НКВС СРСР було оголошено й про створення Київської міжкrajової школи ГУДБ НКВС СРСР, розрахованої на 300 слухачів, яка розташувалася по вул. Тимофіївській, 12 (нині — вул. Коцюбинського) (Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2014, с. 183).

З другої половини 1930-х рр. доволі поширеним у повсякденній діяльності НКВС стало використання стажистів*. Не виключено, що цю посаду після нетривалої паузи запроваджували як альтернативу колишній «практикант». У штатах центрального апарату й регіональних підрозділів НКВС було передбачено посаду «стажист-чекіст». Завдяки вивченню життєписів колишніх працівників радянських спецслужб можна зрозуміти, що суттєвих відмінностей між «практикантами» і «стажистами» не було, зокрема й у підставах зарахування на службу. Як і раніше, кандидатів добирали як із випускників або слухачів/курсантів профільних освітянських установ, так і з колишніх партійців та політпрацівників, котрі не мали не лише належного вишколу, а й ніякого уявлення про майбутню роботу.

Щоправда, термін перебування на посаді стажиста був коротшим, ніж у практикантів. Він становив, як правило, від одного до п'яти місяців. Після цього, минаючи посади помічника уповноваженого й уповноваженого, згадані особи доволі швидко долали кар'єрні щаблі в ієрархії карально-репресивного відомства.

* Ідея стажування в практичних підрозділах виникла у другій половині 1931 р. після першого випуску курсантів Центральної школи ОДПУ (м. Москва). Вже тоді стало зрозумілим, що частина з них так і не отримала щонайменшого уявлення про оперативну роботу. Тому було запроваджено тримісячне оперативне стажування. У відповідному наказі голови ОДПУ формулювалася головна мета: «закріпити отримані випускниками теоретичні знання через практичне виконання окремих функцій оперативної роботи в апаратах ПП (Повноважних представництв), оперсекторах та великих міських відділеннях». Після завершення стажування оперативні органи мусили давати письмові відгуки щодо здатності кожного випускника до практичної роботи.

За таким сценарієм формувалися кар'єрні ліфти Ізраїля Пінзура (1907–1960), який з крісла начальника політвідділу зернорадгоспу в Харківській обл. в січні 1937 р. потрапив на посаду стажера й водночас — помічника начальника відділення 4-го (секретно-політичного) відділу ГУДБ НКВС СРСР. Уже пізніше він обіймав посади заступника начальника відділу МДБ СРСР (1946–1949 рр.) та заступника начальника слідчої частини МВС СРСР (1949–1952 рр.) (Петров, Н. В. 2010, с. 691).

У роки Великого терору у відомчому тезаурусі радянських спецслужб знову з'явилося поняття «практикант», хоча такої посади в штатах регіональних органів державної безпеки, начебто, вже не було. У багатьох працях, життєписах, спогадах жертв сталінських репресій трапляються згадки про участь «практикантів» у допитах заарештованих. Проаналізувавши різні джерела, можна зробити висновок, що малися на увазі курсанти нещодавно створених шкіл ГУДБ НКВС, які проходили «виробничу практику».

Коли слідчий стомлювався вести багатогодинні виснажливі допити та йшов відпочивати, замість себе залишав з заарештованим практиканта, аби «конвеєр» тортур не припинявся ні на мить. Окрім цього, групи таких молодих людей залучали до масових заходів — парадів, демонстрацій, великих зібрань громадян, де органи державної безпеки контролювати ситуацію.

За драматичним сценарієм наприкінці 1938 р. у лабетах НКВС переплелися шляхи колишнього очільника комсомольської організації УСРР (1927–1928 рр.), члена ЦК ВЛКСМ (1928–1929 рр.) Олександра Мільчакова (1903–1973) і майбутнього наркома державної безпеки УРСР (1941 р.) Павла Мешика (1910–1953).

Про один із таких допитів згадував О. Мільчаков: «Я стовбичу в кімнаті помічника начальника слідчої частини НКВС Мешика. Глибока ніч. Мешик часто виходить, тоді у дверях з'являється молодий чекіст — практикант, слухач курсів НКВС. Нестерпно хочеться спати. Ось Мешик з'явився. Курсант зник...» (Мільчаков, А. М.).

До речі, й сам П. Мешик теж потрапив до лав органів держбезпеки через

інститут практикантів за партійним набором 1932 р.

Не лише майбутній нарком державної безпеки УРСР, а й інші слідчі, тримали «під рукою» курсантів — стажистів/практикантів. У ті роки в діловому мовленні карально-репресивного відомства навіть виник спеціальний термін «підсидка» — охорона й запобігання втечі заарештованого, який перебував на «конвеєрі». Згадані особи мусили не давати підслідному заснути в той час, коли слідчий ішов відпочивати.

Принагідно слід зазначати, що не оминув посади практиканта/стажиста й майбутній нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной (1904–1995). У переддень Великого терору — в березні 1937 р., не маючи за спиною відомчої освіти, він був відкликаний з партійної роботи у розпорядження ЦК ВКП(б) для направлення для «професійної виучки» до контррозвідального відділу ГУДБ НКВС СРСР. Опісля два роки обіймав різні посади. Від жовтня 1939 р. працював на керівних посадах середньої ланки НКДБ СРСР, а з липня 1943 р. очолював республіканський наркомат внутрішніх справ, був організатором депортації членів родин повстанців із західних областей України.

Павло Фітін (1907–1971) — майбутній керівник радянської зовнішньої розвідки (1939–1946 рр., Іноземний відділ (ІНВ) ГУДБ НКВС — НКДБ), згодом — очільник МДБ Казахстану (1951–1953 рр.) у листопаді 1938 р. потрапив на посаду стажиста 5-го відділу Головного управління державної безпеки зразу після шестимісячного навчання в Центральній школі НКВС і прискореного курсу в Школі особливого призначення НКВС СРСР*, де готували кадри для зовнішньої розвідки (Антонов, В. 2015, ч. 3, гл. 1). 1939 р. інститут практикантів/стажистів використовувався менш активно, ніж у попередній час. Здебільшого — в особливих відділах військових підрозділів.

З огляду на гострий брак кадрів, залучення практикантів до роботи в радянських спецслужбах активізувалося на початку нацистської агресії. Намагаючись якнайшвидше поповнити лави, передусім, військової

* Школа особливого призначення — спеціалізований навчальний заклад зовнішньої розвідки, створений 1938 р. 1943 р. була перейменованій в Розвідувальну школу 1-го Управління НКДБ СРСР.

контррозвідки, 12 та 14 грудня 1941 р. керівництво НКВС СРСР санкціонувало прикріплення до них для набуття практичного досвіду певні контингенти осіб. Ішлося про позаштатних працівників НКВС, яких мобілізували до військової контррозвідки, а також чекістів запасу, котрі раніше працювали в системі органів НКВС і ГУЛАГ. Після 2-місячної перепідготовки цих осіб зараховували до контррозвідувальних підрозділів Червоної армії (Патрушев, Н. П., ред. кол. 2000, с. 415–416).

Пізніше за таким самим сценарієм до НКВС, яке розгортало роботу на очищених від нацистів західноукраїнських землях, влилося поповнення з числа мобілізованих в інших регіонах СРСР. Туди ж направляли випускників київської школи НКВС.

Інститут практикантів у 1940-х рр. доволі активно використовували в ГУЛАГу. Це були переважно особи, які володіли іноземними мовами. Їх направляли до таборів, де утримувалися військовополонені армії противника. Заступник начальника оперативно-чекістського відділу Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) при НКВС СРСР полковник Л. Швець 20 березня 1944 р. писав до Москви, аби начальники таборів активніше завантажували роботою практикантів, які прибули в їхнє розпорядження з курсів іноземних мов при вищій школі НКДБ (Конасов, В. 2002).

Для підготовки кадрів фінансових працівників у фінвідділах НКДБ республіки та УНКДБ областей у середині 1940-х рр. було створено мережу практикантів, яких після тримісячної підготовки призначали на посади в підрозділах відомчої бухгалтерії, котра відповідала за матеріальне забезпечення бійців «таємного фронту»³⁵³.

Ймовірно, за лаштунками дослідження залишилося чимало інших прикладів використання практикантів у різних сферах радянських спецслужб. Проте й наведені дають змогу зрозуміти, що «виробничий» вишкіл став

³⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2423. Доклад о работе отдела кадров НКВД УССР, февраль 1945 г. Арк. 11–15.

альтернативною системної професійної освіти.

Узагальнюючи викладене, видається можливим зробити висновок, що за відсутності розгалуженої фахової виучки поповнення радянських спецслужб, інститут практикантів посідав важливе місце у кадровій політиці ОДПУ/НКВС/НКДБ. Найбільш активно таку форму професійного навчання використовували в другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр. До практикантів/стажистів здебільшого потрапляли особи без будь-якої профільної освіти. Високу питому вагу становили ті, кого рекомендували для служби в органах державної безпеки партійні та комсомольські організації. Певний час (від шести місяців до двох років) вони перебували на посадах «чекіст-практикант» або «чекіст-стажист» і вже згодом (іноді після додаткового навчання на профільних курсах) обіймали керівні посади середньої чи вищої ланки в ОДПУ — НКВС.

Аналіз регламентних документів, ілюстративний матеріал засвідчують, що інститут практикантів, задуманий 1925 р. як джерело припливу нових сил, протягом існування був експериментальним. У пошуку оптимальної моделі професійної підготовки його то запроваджували, то скасовували. Незмінною залишалася тільки вимога до претендентів — обов'язкова належність до компартії. З появою системи профільних навчальних закладів інститут практикантів у тій формі, в якій він існував у 1920–1940-х рр., втратив значення. Пізніше, зазнавши певної реорганізації, він був відновлений у формі так званого чекістського навчання й зберігався протягом усього існування радянських органів держбезпеки.

Ознайомлення з цим та іншими сегментами кадрової політики згаданого відомства дає змогу глибше зрозуміти корпоративне життя закритої складової карально-репресивної системи, націленої на виконання завдань владної верхівки, серед яких придушення та нейтралізація «класових ворогів» були серед пріоритетних. Тому головними принципами добору кадрів часто ставали не професійні знання з контррозвідувальної чи оперативно-розшукової діяльності, а «правильне», зазвичай пролетарське походження, політична

лояльність та належність до владної партії більшовиків/комуністів.

- Антонов, В. 2015. *Начальники советской внешней разведки*. Москва: Вече. [Online]. Режим доступа: <http://loveread.ec/contents.php?id=51801> [Дата доступа: 09.06.2020].
- Брянцев, Г. 2006. *По тонкому льду*. Москва: Вече. [Online]. Режим доступа: <http://loveread.ec/contents.php?id=2018> [Дата доступа: 01.06.2020].
- Васильев, В. & Подкур, Р. 2017. *Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі*. Київ: Видавець В. Захаренко.
- Велидов, А. С. 1967. В. И. Ленин и вопросы партийного руководства органами ВЧК. В. И. Ленин и советские органы государственной безопасности. *Сборник статей*. 3–54.
- Велидов, А. С. 1975. *Коммунистическая партия — организатор и руководитель ВЧК (1917–1920 гг.)*. Москва: Высшая школа КГБ СССР.
- Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2013. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни. *Краєзнавство, №3*. 111–123.
- Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2014. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 20-х — на початку 40-х років ХХ ст. *Матеріали круглого столу: Роль органів державної безпеки в Україні: історія, структура, функції*. 2013. Київ: Інститут історії України НАН України, 156–197.
- Зданович, А. А. 2008. *Органы государственной безопасности и Красная армия: Деятельность органов ВЧК-ОГПУ по обеспечению безопасности РККА (1921–1934)*. Москва: Продюсерский центр "Икс-Хистори"; Кучково поле.
- Золотарьов, В. 2009. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ, № 2*. 86–115.
- Колпакиди, А. И. & Серяков, М. Л. 2002. *Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи и Российской Федерации. Энциклопедический справочник*. Москва: Олма-Пресс; С.-Птб. : Издательский дом "Нева".
- Кокурин, А. И. & Петров, Н. В. (Сост.). 2003. *Лубянка: Органы ВЧК — ОГПУ — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917–1991: Справочник*. Москва: Материк [и др.].
- Конасов, В. 2002. Финские военнопленные Второй мировой войны. *Север*. 11–12. Сайт: [Окрестности Петербурга](http://www.aroundspb.ru/finnish/konasov/konasov.php) [Online]. Режим доступа: <http://www.aroundspb.ru/finnish/konasov/konasov.php> [Дата доступа: 01.06.2020].
- Мильчаков, А. М. Сайт: [Страницы рукописи](http://www.pseudology.org/Mironenko/Milchakov.htm). [Online]. Режим доступа: <http://www.pseudology.org/Mironenko/Milchakov.htm> [Дата доступа: 05.06.2020].
- Патрушев, Н. П. (Ред. кол.). 2000. *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. В 8 т. Том 2. Книга 2. Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 года*. Москва: Русь.
- Петров, Н. В. 2010. *Кто руководил органами госбезопасности: 1941–1954. Справочник*. Москва: Мемориал: Звенья.
- Петров, Н. В. & Скоркин, К. В. 1999. *Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник*. Москва : Звенья.
- Петров, Н. & Янсен, М. 2008. *"Сталинский питомец" — Николай Ежов*. Москва: РОССПЭН.
- Плеханов, А. М. 1989. *Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921–1925 гг.)*. Монография. Москва: Высшая школа КГБ СССР.
- Плеханов, А. М. 2006. *ВЧК — ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921–1928*. Москва : Кучково поле.
- Смыслов, О. 2012. *Генерал Абакумов. Палач или жертва?* Москва: Вече.
- Степашин, С. В. (Ред. кол.). 1995. *Органы государственной безопасности СССР в*

Великой Отечественной войне. Сборник документов. В 8 т. Том 1. Накануне. Книга первая (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). Москва: АО "Книга и бизнес".

Тепляков, А. 2006. Сибирь: процедура исполнения смертных приговоров в 1920–1930-х годах. *Литературно-художественный альманах. Выпуск четвертый.* Кемерово: Кузбассвуиздат. Сайт: Голоса Сибири. [Online]. Режим доступа: http://www.golosasibiri.narod.ru/almanah/vyp_4/027_teplyakov_03.htm [Дата доступа: 15.05.2020].

Юнге, М. & Виола Л. & Россман Дж. (Сост.). 2017. *Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей.* Москва: Пробел-2000.

Antonov, V. 2015. *Nachalniki sovetsoy vneshney razvedki.* Moskva: Veche. [Online]. Rezhim dostupa: [Online]. Режим доступа: <http://loveread.ec/contents.php?id=51801> [Data dostupu: 09.06.2020]. [in Russian].

Bryantsev, G. 2006. *Po tonkomu ldu.* Moskva: Veche [Online]. Rezhim dostupy: <http://loveread.ec/contents.php?id=2018> [Data dostupu: 01.06.2020]. [in Russian].

Vasyliiev, V. & Podkur, R. (2017). *Radianski karateli. Spivrobitnyky NKVS — vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli.* Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].

Velidov, A. 1975. *Kommunisticheskaya partiya — organizator i rukovoditel VChK (1917–1920 gg.).* Moskva: Vysshaya shkola KGB SSSR. [in Russian].

Velidov, A. S. 1967. V. I. Lenin i voprosy partiynogo rukovodstva organami VChK. *V. I. Lenin i sovetskie organy gosudarstvennoy bezopasnosti. Sbornik statey.* 3–54. [in Russian].

Vronska, T. V. & Liaskovska, S. P. 2013. Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny. [System of Staff Training for State Security Bodies in Great Patriotic War Period]. *Kraieznavstvo*, 3, 111–123. [in Ukrainian].

Vronska, T. V. & Liaskovska, S. P. 2014. Osoblyvosti pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky Ukrainy v 20-kh — na pochatku 40-kh rokiv KhKh st. Materials of the round table : Rol orhaniv derzhavnoi bezpeky v Ukraini: istoriia, struktura, funktsii. *Materialy kruhloho stolu* (pp. 156–197). Kyiv. [in Ukrainian].

Zdanovich, A. A. 2008. *Organy gosudarstvennoy bezopasnosti i Krasnaya armiya: Deyatelnost organov VChK-OGPU po obespecheniyu bezopasnosti RKKA (192–1934).* Moskva: Prodyuserskiy tsentr «Iks-Histori»; Kuchkovo pole. [in Russian].

Zolotarov, V. (2009). Kerivnyi sklad NKVS URSR pid chas «velykoho teroru» (1936–1938 rr.): sotsialno–statystychnyi analiz. *Z arkhiviv VUCHK — HPU — NKVD — KHB*, 2, 86–115. [in Ukrainian].

Kolpakidi, A. I. & Seryakov, M. L. 2002. *Schit i mezh: rukovoditeli organov gosudarstvennoy bezopasnosti Moskovskoy Rusi, Rossiyskoy imperii i Rossiyskoy Federatsii. Entsiklopedicheskiy spravochnik.* Moskva: Olma-Press; S.-Ptb.: Izdatelskiy dom «Neva». [in Russian].

Kokurin, A. I. & Petrov, N. V. (Comps.). 2003. *Lubyanka: Organy VChK — OGPU — NKGB — MGB — MVD — KGB. 1917–1991: Spravochnik.* Moskva: Materik [i dr.]. [in Russian].

Konasov, V. 2002. Finskie voennoplenyie Vtoroy mirovoy voyni. *Sever*. 11–12. Sayt: Okrestnosti Peterburga. [Online]. Rezhim dostupu: <http://www.aroundsfb.ru/finnish/konasov/konasov.php> [Data dostupu: 01.06.2020]. [in Russian].

Milchakov, A. M. Sayt: Stranitsy rukopisi. Rezhim dostupu: <http://www.pseudology.org/> [Data dostupu: 05.06.2020]. [in Russian].

Patrushev, N. P. (Ed.). 2000. *Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne. Sbornik dokumentov. V 8 t. Tom 2. Kniga 2. Nachalo. 1 sentyabrya — 31 dekabrya 1941 goda.* Moskva: Izdatelstvo "Rus", Kuchkovo pole. [in Russian].

Petrov, N. (2010). *Kto rukovodil organami gosbezopasnosti: 1941–1954. Spravochnik.* Moskva: Mezhdunar. o-vo "Memorial": Zvenya. [in Russian].

Petrov, N. V. & Skorkin, K. V. 1999. *Kto rukovodil NKVD, 1934–1941: Spravochnik.* Moskva: Zvenya. [in Russian].

Petrov, N. & Yansen, M. 2008. "Stalinskiy pitomets" — Nikolay Ezhov. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].

Plehanov, A. M. 1989. *Leninskie printsipy organizatsii i deyatel'nosti organov gosbezopasnosti v vosstanovitel'nyy period (1921–1925 gg.)*. Monografiya. Moskva: Vysshaya shkola KGB SSSR. [in Russian].

Plehanov, A. M. 2006. *VChK — OGPU: Otechestvennyye organy gosudarstvennoy bezopasnosti v period novoy ekonomicheskoy politiki. 1921–1928*. Moskva: Kuchkovo pole. [in Russian].

Smyislov, O. 2012. *General Abakumov. Palach ili zhertva?* Moskva: Izdatelskiy dom "Veche". [in Russian].

Stepashin, S. V. (Ed.). 1995. *Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne. Sbornik dokumentov. V 8 t. Tom 1. Nakanune. Kniga pervaya (noyabr 1938 g. — dekabr 1940 g.)*. Moskva: AO "Kniga i biznes". [in Russian].

Tepliyakov, A. (2006). Sibir: protsedura ispolneniya smertnykh prigovorov v 1920–1930-h godakh. *Literaturno-hudozhestvennyy almanah*, 4. Sayt: Golosa Sibiri. Rezhim dostupu: <http://www.golosasibiri.narod.ru/> [Data dostupu: 15.05.2020]. [in Russian].

Yunge M., Viola L., Rossman D. (Comps.). (2017). *Chekisty na skame podsudimyykh. Sbornik statey*. Moskva: Probel-2000. [in Russian].